

НАЗИВИ ОБИЧАЈА УБИЈАЊА
СТАРАЦА КОД СЛОВЕНАДописни члан САНУ,
Одељење језика и
књижевности

Апстракт: Рад се бави темом убијања старца коју је, на основу записа неких античких аутора, у свом раду разматрао Веселин Чајкановић. Анализира се значење и мотивација назива којима се, у словенским народним предањима, означава обичај убијања старца, за који се верује да је некад постојао. На основу више десетина таквих предања, записаних од половине XIX века па до наших дана, установљава се да такви називи постоје код Срба, Црногораца, Македонаца, Белоруса, Украјинаца и Руса. Њихова значења мотивисана су двама главним поступцима у промени социјалног статуса старијих мушкараца (очева) у одређеном узрасту, који су у предању приказани као убијање. Један поступак је *ударање*, најчешће тупим дрвеним предметом, одакле потичу називи: код Срба – *лапот*, *буне-лупе*, *пустенковање*; Македонаца – *колење*; Украјинаца – *лопањина*; Белоруса – *лоповиштина*; а други – *вучење*, *одвожење* (на санкама) код Белоруса, Руса и Украјинаца – *сажати на лубок/на лубку вивозити/на лубке отвозити/спускати стариков на санках*. Руски регионални назив *црвена смрт* нема паралела у другим словенским језицима и вероватно је преузет из предања северних народа.

Кључне речи: обичај, предање, убијање старца, лексика, етнолингвистика

У својим истраживањима митологије и фолклора Веселин Чајкановић се осврнуо и на саопштења појединих античких писаца да су код неких народа синови убијали своје родитеље, пре свега очеве, кад ови остаре. Старци су се при томе радовали и у смрт одлазили смејући се. Он је сматрао да је ту реч о обичају ритуалног убијања старца, који је у далекој индоевропској прошлости био општи. Смишао ове добровољне смрти Чајкановић види у веровању да човек и после смрти продужује живот на оном свету, у оном стању у коме га је смрт затекла. Да не би био потпуно немоћан у том свету, кад осети да му снага понестаје, он је добровољно прихватао да буде убијен. У центар пажње своје студије Чајкановић ставља „мотив смеха“, упоређујући смех старца које убијају са захтевом да свака људска жртва која се приноси мора бити добро расположена (Чајкановић 1994: 292–314). Остављамо по страни обичај „добровољне смрти“, као и нека друга питања везана за ову тему, од којих су нека раније разматрана у посебним прилозима (Раденковић 2003: 217–236; Раденкович 2009: 107–114; Раденкович 2012: 339–341). У овом раду биће речи само о називима за претпостављени обичај убијања старца који

су поменути у словенским народним предањима и приповедачкој традицији. Већина тих назива су поменути у једном од претходних радова (Раденковић 2003: 219–220), али овде ће бити детаљније размотрени. Иначе, приповедни мотив „како се престало с убијањем старца“ познат је код многих народа света и у индексима мотива означен је бројем 981. Чајкановић је у своју збирку приповедака из Архива САНУ уврстио једну такву приповетку, коју је записао Симеон Ђурић од казивача из Војнића у Српској Крајини (Чајкановић 1927: 338–340). Осим у прози, обичај убијања старца нашао је одраза и у епској традицији кавкаских народа (циклус епских песама о Нартима), делимично и у епским песмама угро-финских народа – Карела.

Лапот

Крајем XIX века Сима Тројановић је у источној Србији за обичај убијања старца забележио да се он у Сврљигу назива *лапот*, а у Присјану код Пирота – *лџпот* (Тројановић 1898: 11). Приближно у истом времену ови називи су посведочени и у необјављеним записима Властимира Станимировића, а потичу из околине Књажевца – села Каменица, Кожељ, Берчиновац (у селима Равна и Бучје – *лџпот*): „Кад остарее човек, син каже: – Ајте на лапот! Убију и врље како пса, па ајд на рад“ (с. Берчиновац; Станимировић б.г.: 325/12). Исте називе из Тимочке Крајине, између два светска рата, наводи и Маринко Станојевић (1929: 137). У новије време, у околини Пирота посведочена су два назива овог обичаја: *лапот* – „Било лапот, убивали се старци“ (Војнеговац) и *лопот* – „Имало лопот, утепували се стари човечи“ (Градашница; Златковић 2014: 406, 420). Назив *лапот* јавља се у једном запису из околине Врања (село Рушићи): „Ајд, ће идемо на лапот!“ (Требјешанин 1966: 1473). Могуће је да је казивач последњег примера пореклом из околине Пирота или да је сазнао за назив из књига или штампе, јер се у другим етнографским и лексичким изворима из овог и суседних крајева он не помиње (Митровић 1984; Златановић 1998; Жугић 2005). Према сведочанству Тихомира Р. Ђорђевића из 1900. године, у околини Алексинца и у Брзи код Лесковца људи су знали за приче о убијању старца, али им је реч *лапот* била непозната (Ђорђевић 1900: 131–132). Такође за реч *лапот* нису знали ни у Црној Реци, која није много удаљена од сврљишког и књажевачког краја (Првановић 1964: 21). Овај назив није констатован ни у дијалекатском речнику црнотравског говора (Стојановић 2010), нити у западним бугарским говорима. Без обзира на локално порекло, назив *лапот* се током XX века проширио књишким путем, тако да је сада општепознат у Србији и претворио се у термин.

Значење назива *лапот* Мојо Медић изводи из круга словенских истокоренских речи за означавање ударца који се често понавља, али не искључује ни могућност да је назив постао од назива даске

којом су старци убијани. Своје тумачење Медић проширује и неким другим, мање заснованим претпоставкама (Медић 1936: 340–352). Ватрослав Јагић је указао на могућу везу литавског *alpti*, *alpu*, *alpsti* „скапавати“, „бити немоћан“ с рус. *лоннуть* „прснути“ (преносно „пропасти, доживети крах“) и чеш. *lopot* (*lopota*) „брига“, „старање“ (Јагић 1877: 396), што је дало повода Петру Скоку да у овај круг значења уврсти и *ланот* („насилна смрт старца“), уз објашњење да је иницијално *la-* у словенским језицима настало по закону ликвидне метатезе (Skok 1972: 271).

Тумачењем назива *ланот* бавила се Јасна Влајић-Поповић у монографији о историјској семантици глагола ударања у српском језику. Њен закључак је да због одсуства словенских паралела и специфичности обичаја, ограниченог на источну Србију, нема извесности о припадности ове речи етимолошкој породици *ланати*, тј. *лунати*, и да се без даље потпоре етнографским подацима њена етимологија не може продубљивати (2002: 181–182). С позиције строге етимолошке науке овде се може ставити тачка на ово питање.

Свакако да се етнографски контекст српског регионалног предања о убијању старца, онако како је оно у више варијаната познато, не може реконструисати из разлога што докази да су Срби, или неки други народи, убијали своје очеве, не постоје. Већ и сам податак из тих предања, да су очеви убијани најчешће са 50 или 60 година, говори о одсуству реалности у њима. Овде не треба мешати појаве „добровољне смрти“ код неких сибирских народа, или „убијање краљева“ у неким афричким племенима, с претпостављеним обичајем убијања свих старца у одређеном узрасту. Али оно што можемо по аналогији претпоставити, а на основу обредног понашања везаног за животни круг човека, јесте некадашње постојање обичаја ритуалног „превођења“ старијих мушкараца из статуса сексуално активних и репродуктивних у статус пасивних. То превођење обављано је кад отац ожени и уда сву своју децу, а то је могло бити у његовом узрасту од 50 или 60 година. Припрема за тај обичај јесте „понижавање“ свекра и свекрве на крају свадбе њихове деце (упрезање у јарам, вучење и бацање у реку), што се до нашег времена задржало на Косову и у Украјини. Оно што је мушкарац тиме губио компензовано је повишеним нивоом поштовања у друштву – он је сматран мудрим човеком који саветима може сачувати колектив кад је он животно угрожен, што је иначе показано у десетинама варијаната приповедака код разних народа света с темом „како се престало с убијањем старца“. Овај обичај имао је карактер *обрета прелаза*, и сходно теорији А. ван Генепа, састојао се из неколико ритуалних радњи, од којих је било значајно *ударање* (шибање) иницијанта. Циљ ударања је остваривање идеје његовог одвајања из претходног света како би могао бити приопштен некој другој реалности (Генеп 2005: 201). Често се римска пословица *Sexagenarii*

de ponte (Шездесетогодишњаке с моста), тумачи као остатак обичаја убијања стараца. Међутим, у Русији је у XIX веку постојао вероватно одговарајући обичај који се назива *купать стариков* или *купать с тягла́*, и он се састојао у томе што су на општем збору све шездесетогодишње старце доводили до неке воде и, уз опште весеље, тако обучене загњуривали у воду. Након тога, ти старци су били ослобађани одређених друштвених обавеза (Даль 1881: 219). И у време постојања обичаја промене статуса стараца, он се могао називати „убијање“, мада о правом убијању није било речи. Кад би се у словеначком селу чуло прво млаћење жита, људи су говорили: *Ti lakoto ubijajo!* („Ти убијају глад!“; Kuret 1998: 462). После нестанка овог обичаја, он је у предању преосмишљен, или су се неки његови елементи, као што су *скривање* (уп. Раденкович 2009: 107–114) или *ударање*, одвојили и везали за посмртни обред. Обичај туче на сахранама помиње се у Соловецкој редакцији Крмчије из 1493 (Мансикка 2016: 260). Такође, међу посмртним играма поред покојника у кући, код Украјинаца у области Карпата, али и у Славонији, преовлађују оне које се заснивају на ударању и називају се *грушка*, *лубок*, *лопатка*, *лопарка* итд. (Кузеля 1914: 173–224; 1915: 103–160).

Може се претпоставити да је назив *лапот* изведен од општесловенског корена *lap-/lop-ler-* који се налази у глаголима *лапотати/лопотати* – „тући“, „ударати“, „млатити“. Суфиксом *-от* у словенским језицима гради се невелик круг двосложних именица које означавају глаголску радњу која се више пута понавља и прати је неки звук. У српском језику све ове именице су са кратким силазним акцентом на првом слогу и дужином на другом, крајњем слогу. Паралелно с њима постоје и истокоренски глаголи, од којих су оне и изведене: срп. *брбот* (*брботати*), *гргот* (*грготати*), *грохот* (*грохотати*), срп., буг. *кикот* (*кикотати*), *клокот* (*клокотати*), *клопот* (*клопотати*), срп., хрв. *штропот* „лупа“, „бука“ (*штропотати*), словен. *lopot* „лупа“, „хука“ (*lopotati* „лупати“, „ударати“); струс. *рџпџтџ* „ропот“, словен. *ropot* „лупа“, „бука“ (*ropotati* „лупати“), *тонот*, струс. *тџпџтџ* (*тонотати*), чеш. *hřmot* „грохот“ (*hřmotati* „грмети“) итд. (Стевановић 1970: 514–515; Norecký 1971: 159; Виноградов 1972: 96).

Осим ономатопејских именица и глагола, од корена **ler-/lor-/lǽp-* у индоевропским језицима образују се и називи за оно што је пљоснато – длан, шапа, лопатица, лопата, весло, укључујући и називе неких биљака са широким листовима (*лапад*, *лапуша*; Rokony 1959: 679). У руском *лопасть* означава широки пљоснати део лопате, широки део весла, шапу, издубљени део кашике, горњи део преслице где се привезује кудеља итд. (Даль 1881: 266; ЭССЯ1990: 38–39). Владимир Топоров као могућу паралелу словенском називу *лопата* наводи хетитско *lappa-*: „посебна лопатица којом је она која руководи обредом сахране скупљала кости спаљеног покојника у суд“. Он указује и на могућу везу хет. *lappa-* и хет. *lap-* „горети,

платтети“ „стављати на жар“ (Топоров 1987: 23). На везу лексема с кореном **lap-* у значењу „ударати“ и лексема с истим кореном у значењу „спљоштити, бити пљоснат“ указао је и Ђура Даничић, мада је његова студија данас већ застарела (Daničić 1877: 176).

Постоје разлози за претпоставку да је назив *лопот* могао бити мотивисан пљоснатим предметом којим је старац, према неким предањима, ударан, а то је *лопар* или дрвена *лопата* (уп. **lopary*, **lo-pata*; ЭССЯ 1990: 37–43). Према једном казивачу из источне Србије (околина Сврљига), кад дође време неком старцу да га треба убити, његов син или унук стану испред врата куће и вичу: „Лопате, лопате!“ (Петровић 1992: 338). Према предању Срба у Хрватској, убијање старца вршено је ударањем у *лопар*, који им је претходно стављен на главу: „У стара времена била је заповијест од цара, да сваки син мора оцу, кад би овај навршио шездесету годину, метнути лопар на главу и убити га“ (Мирјан 1907: 61); „Вараон нареди, да се имају сви немри побити: кад неће да умру, ваља им метнути лопар на главу и онда сјекиром по њему, па их тако убијати“ (Хрватска, Госпић; Медић 1919: 30). Очигледно је да овде лопар нема практичну већ обредну – симболичку функцију.

Да се по предмету – дрвеној лопатици (*лопатка*) или лопатици од лубине (*лубок*) које се употребљавају у неким посмртним обредним играма ударања – може назвати и сама игра, указују украјински и словачки примери. Код Украјинаца у карпатској области и Русина у Словачкој, игру *лопатки* (*лопатки б'ютъ*) изводили су момци и девојке ноћу, поред покојника, док је лежао у кући. За ту прилику би направили дрвену лопатицу, дужине 40–50 цм, једном од учесника би везали очи марамом и том лопатицом га ударили по табанима, све док он не би погодио ко га је ударио. Онда је тај заузимао његово место (Кузеля 1915: 117, 130–131; Валенцова 2019: 96). Одговарајућа игра код Украјинаца назива се *лубок* (*б'ют љлубка*; Гринченко 1901: 26).

Ударање лопатицом, које је имало продуктивну функцију (изазивања плодности и родности) среће се у ђурђевданској игри у Словачкој и назива се такође *лопатка* (*hru na lopatku*). Момци и девојке стану у круг један према другоме, а један учесник игре кружи око њих с лопатицом и онда удари неког по леђима па бежи – ако је лопатицу (*лопатку*) држала девојка, она удара момка, и обрнуто. Онај који је ударен трчи за њим и, ако га стигне, узима му лопатицу и онда он бира кога ће из кола ударити (Dobšinský 1993: 79–80, 125).

Дрвена лопата/лопар остварује вишеструки симболизам: по свом облику, танком и широком, може исказивати отварање и обиље, а по функцији – промену једног стања у друго. С једне стране, њоме се преврће жито кад се веје и суши после вршидбе (*мокро/суво*): „Треба се жито сваки дњн *лопата* по мало да се осуши...“ (Жугић 2005: 184); код Руса се то назива *лопатитъ хлеб* (Даль 1881: 267). На лопар се

ставља умешен хлеб да скисне, а затим се метне у пећ (*пресно/кисело, сирово/печено*), па се због тога у Полесју сматра за свету ствар – „Считали шо лопата свято дело“ (*Сматрали су да је лопата света ствар*) и користи као заштита од повампиреног покојника (Толстая 2001: 176). У северозападној Словенији лопаром терају од куће приказу у облику великог зеца (Glasečnik 1998: 67–68). У Русији су на лопару „превозили“ кућног духа (рус. *домовой*) при пресељавању из старе у нову кућу (Зеленин 1991: 412). С друге стране, лопатом се земљом затрпавао покојник у гробу, па се отуда у Полесју смрт персонификује и назива *Лопатовски* (*Лопатоўський*): „Ужэ мэнеэ Лопатоўський забэрэ на могилки“ (*Ускоро ће ме Лопатовски узети у гроб*; Толстой, Толстая 1998: 88, 118). Код Руса старовераца у Литванији се каже: „Уже больше искать не буду (другую жену). Теперь только лопата оженит.“ (*Више нећу тражити (другу жену). Сада ће ме само лопата оженити*; Новиков 2007: 393). Та симболика се може пронаћи и у украјинској песмици из Буковине: „Тату, тату / Сідай на лопату, / та поїдеш по за хату“ (*Тато, тато / Седај на лопату, / Па ћеш поћи ван куће*; Кайндль 1898: 150). У бугарском се за глупог човека каже: „Ударен с лопата по главата“ (БТР 1955: 356). Код Белоруса је лопаром овлаш ударан у главу младожења (Лозка 2003: 208–209), док је код Руса, на Ђурђевдан, ударана крава да би се телила (Соколова 1979: 161). Медијаторска улога лопате у претварању једне реалности у другу види се и у обичају који је спровођен на Косову у случају да дете не може на време да прохода. Тада га, у младу недељу, пре сунца, ставе на лопату, па га тако, вукући лопату, обнесу око куће. Док је један придржавао дете, други је говорио: „Баци лесково, узми дреново“ (Дебељковић 1907: 180).

У једној народној приповеци из околине Бољевца родитељи су детету, при поласку у поље на рад, дали упутство како да гурне бабу у казан с кипућом водом и да је скува. Требало је да је доведе до казана и да јој каже: „Шатке–патке, бајке на лопатке!“ (Првановић 1964: 20). По свој прилици, *лопатке* су уске даске (*пљоснато и широко*), које се помињу и у неким обичајима у Босни и Славонији. Тако се у опису сахрањивања умрлих од куге у Босни каже: „Није се имало кад копат, осим свежи ноге, па куком повуци до какве јампурине, двије, три лопатке озгор, па свршено“ (Ђајновић 1919: 316). У Славонији (Варош), кад је хлеб печен, жена га извади, па га метне у подрум или амбар на лопатке (Лукић 1921: 74).

Вид сећања на предање о обичају *лапота* представљају фразеологизми „прође на лапот“ и „изађе на лапот“, посведочени у источној Србији (Заглавак). Наиме, ако у групи мушкараца неког реше да бију, без јасног разлога, на знак једног од њих, сви га ударају песницама, ногама, како ко стигне, а овај гледа да што пре побегне, и тада се каже „прође на лапот“, „изиђе на лапот“ (РСАНУ 1981: 229). И у овом случају синоним за *лапот* јесте „ударање“.

Лопањина (лопанина)

Назив *лопањина* за претпостављени обичај убијања стараца посведочен је у једном предању из Украјине (Овручки срез, Волинска губернија): војник, који је служио код Бога, затворио је смрт у табакеру и онда су стари људи престали да умиру. Пошто се много света намножило, синови су почели да убијају своје очеве, и то се називало *лопанина*: „... тогда стали люди своіх батькоў забивать и називалос гэто лопанина“ (Коробка 1908: 157). Назив је изведен из глагола *лѡпати* „трескати, лупати“ (ЕСУМ 1989: 287), у рус. *лопнуть* „ударити, шибнути нечим“ (СРНГ 1981: 136, 137); у словеначком *lora-ti koga po hrpti* „ударати кога по леђима“. С овим би могло бити у вези и срп. дијал. *лопочање* т. рл. из околине Пирота, у погрдној песмици о становницима села Сопот, зато што се често туку: „Сопочање, лопочање / Куд се ставе, тув се даве“ (Златковић 2014: 420).

Лоповштина (лоповщина /лопаўшчына)

У белоруским предањима обичај убијања стараца описује се на два начина – ударцем дрвеном батином (*довбня*) у чело, што се у гомељском срезу називало *лоповштина* (*лоповщина*): *яго треба уже у лоповщину; ў лоповщину отправлять; у лоповщину пора* (Романовъ 1891: 180–182), и одвожењем на санкама у неки дивљи простор.

Назив *лоповщина*, који је у новом, редакцираном издању истог извора наведен као *лопаўшчына* (Фядосік 1983: 106–107), изведен је из основе *лоб-* „чело“, форманта *-ов-* и сложеног суфикса *-штина* (од **-ъsk* и **-ina*). У основи, звучни сугласник *б* прешао је у свој безвучни парњак *п*, под утицајем облика образованих од основе *лоп-*, којима се означава радња ударања, у новој речи конкретизована као ударање у чело. Формант *-ов-* указује да нешто припада значењу исказаном у основи, док суфикс *-штина* може указивати како на аугментативно, тако и на пејоративно значење именице. У руском постоји глагол *лобанить* „ударати у чело“: „В старину сыновья, выражаясь словом того времени, лобанили своих стариков, отцов. Убивали, вероятно, ударом по лбу ковшом, из которого пили брагу и мед, а может быть и просто пришибали по лбу поленом“ (*У прошлости су синови, речено изразом тог времена, лобањили своје старце, очеве. Убијали су их, вероватно, врчем из кога су пили пиво или медовину, а можда су их просто трескали цепаницом у чело*). Отуда и фразеологизам којим се означава да је неко престарео и да му је дошло време да буде убијен ударцем у чело: „Ты стар, пора тебя лобанить“ (*Ти си стар, време је за ударац у чело*; АГВ 1871: 1); или по другом извору: „Ты ужь чужой век живешь, пора тебя лобанить“ (*Ти већ туђи век трошиш, време је за ударац у чело*; Даль 1881: 261). Из истог круга значења је и севернорус. *лобать* „лупати“ (Ведерникова 2003: 141). Поменути

запис из Архангелске губерније проширен је и претпоставком записивача о вези израза *лобанитъ стариков* и израза из свадбеног обреда *залобанитъ девку*, у значењу „испросити девојку“ (АГВ 1871: 3). Узевши да је у свадбеном обреду словенских народа широко распрострањено обредно ударање младе, та веза је могућа. Овај израз може бити везан и са сменом покривала за главу код невесте, што је једна од карактеристика свадбеног обреда.

Да је израз *треба уже у лоповицину* подразумевао ударац батином или тврдим предметом у чело указује и опис белоруског обреда из Виљевске губерније, Гомељског среза – кад је човеку осамдесет или седамдесет година, над њим би спровели опело и „дай у лобъ“ (*удри у чело*). По другој варијанти предања, човек затиче синове који се спремају да убију оца. Поред њега је био мртвачки ковчег у виду издубљеног дебла храстовог дрвета и један од синова „довбню держа“ (*батину држећи*; Романовъ 1891: 180, 182).

Бупе-лупе

По једном податку из јужне Србије (околина Лесковца), обичај убијања стараца називао се *бупе-лупе*: „Некада, кад се ова радња по обичају чинила, кад дође време убијању, људи су говорили: – Идемо на бупе-лупе!“ Старца би одвели у планину и онај који је требало да га убије ударио би га мотком (Ђорђевић 1958: 536). Овај назив представља ономагопеју састављену од две речи која указује на понављање радње ударања: *бупе* долази од глагола *буна* (3.sg.) „лупа, удара неког по леђима тако да одјекује“ (Динић 1988: 32), и *лупе* од *луна* (3.sg.) „удара“.

Утепување старци

Регионални назив за обичај убијања стараца у врањском и пиротском крају јесте *утепување старци*: „Деда ми је зборија за утепување старци“ (Врање; Златановић 1998: 430); „Казувал ми је деда да се некада утепували стари човечи“ (Војнеговац код Пирота, Златковић 1989: 155). Назив долази од диј. глагола *утена* 3.sg – „убије“, који се у локалним говорима употребљава и за означавање убијања животиња.

Колење на старците

У предањима из Македоније убијање стараца назива се *колење на старците* (Радовановић 1929–1930: 317–318). Овде се ради о старијем значењу словенског глагола *клати* (< псл. **kolti* „бости, ударати нечим оштрим“); у Војводини *клати се* означава и „тући се“: *Кољу се пчеле* (РСГВ 2004: 87; ЭССЯ: 154–156).

У Македонији, божићни обред застрашивања дрвећа секиром да би донело плод у тој години назива се „колење на дрвјата“ (Вражиновски 1998: 224–225). У руском *колотиць* значи и „ударати, лупати“ (одатле и назив за лупање лана на Руском Северу – *колотовка*), или у Белозерју, на свадбама је био обичај да „пустосватице“ гостима лупају чврге, па се говорило *в голову колотили кулаками* (Морозов, Слепцова 1997: 334). Псл. **kolti* сродно је с лит. *kálti* „ударати (чекићем, секиром)“ (уп. Фасмер 1986: 296; ЭССЯ 1983: 154–156).

У другим записима из Македоније, обичај убијања стараца се назива *адет да се губат старите луѓе* (Цепенков 1980: 30); у области Порече – *обичај на таткоубивање* (Обрембски 2002: 85).

Пустеновање / пустенковање

У Црној Гори, у племену Пјешивци, обичај убијања старих људи називан је *пустеновање*: „И сад се рекне: – Пустеноваћемо те, стрико, баба“ (Тројановић 1926: 530–531), а код Васојевића – *пустенковање* (Филиповић 1967: 207). Назив је везан за просту тканину од уваљане вуне – *пустину* која се старцу стављала на чело, или је он полагаан на вуну, па је убијан ударцем тупе стране секире. У Пиви је познат глагол *пустењковати* у значењу „ударати, тући“: „Не пустењуј та мал“ (Гаговић 2004: 225).

Метнути на санке / одвозити на санкама (*сажати на лубок / на лубку вывозыть / на лубке отвозить / спустати стариков на санках*)

Код Украјинаца обичај убијања стараца назива се *садити на лубочик* (*ставити на санке*; Добровольский 1891: 236); *на лубку вывозыть* (*одвући на санкама*; Гринченко 1897: 168–169); *сажати на лубок* (*стављати на санке*; Литвинова 1885: 354; Абрамовъ 1907: 41); код Руса у Архангелској губернији – *спустати стариков на санках* (АГВ 1871: 1). Ово дело се помиње и у руској пословици: На лубѣ отца спустилъ, и самъ того же жди (*На санкама си оца гурнуо, и сам то очекуј*; Даль 1881). „Стари доживають до того, що их сажають на лубок и везут на кругы, на гний и там покынуть (*Стари доживе да их ставе на санке и одвезу у јаме, на ђубриште и тамо их оставе*; Милорадович 1991: 309). Овај израз садржи назив за санке – *лубок*, израђене од луба, поткорног слоја најчешће липовог дрвета. Код Белоруса, старац је на санкама одвожен и остављан у шуми или су санке са старцем гуране у дубоку јаругу: „на санычки яго посодзюць, ды завязуць у большэй ровѣ, ды й пусьцюць съ санычками туды“ (*ставе га на санке и одвуку до дубоке јаме и ту га гурну са санкама*; Романовъ 1891: 179); „вазіць бацькоў у лес на згіноту“ (*возити очеве у шуму да*

умру; Боганева и др. 2006: 341). Према једном предању из јужне Србије (околина Лесковца), старце су убијали на планини, претходно их одвозећи на санкама (Ђорђевић 1958: 537). Код Руса за умирање постоје изрази *отправиться на горку* (*унутити се на брдо*) и *скатить с горки* (*скотрљати, стрмоглавити с брда*), с објашњењем: „Это было тогда, когда стариков с горки скатывали“ (*То је било онда кад су старце с брда стрмоглављивали*; Криничная 2011: 82).

Одвожење на санкама везано је за древни обред сахрањивања кад су покојници, без обзира на годишње доба, до места сахране одвожени на санкама. Та пракса одржала се до нашег времена у неким словенским крајевима: у Србији, на Власини (Кнежевић 1957: 588), у Тимочкој Крајини (Рељић 1998: 80), Босни и Херцеговини – Модрича (Филиповић 1932: 74); код карпатских Украјинаца (Богатырев 1971: 264) итд. У староруском израз *сѣда на санѣхъ* значи „приближавајући се смрти“, „у дубокој старости“ (Срезневский 1903: 258). Према руском летопису *Повесть временных лет*, на санкама су у XI веку сахрањени руски кнезови Владимир, Изјаслав, Свјатополк и др. (ПВЛ 2007: 517). На санке су полагаани не само покојници већ и они који су били на самрти. Такође, кажњавање преступника бичевањем обављано је на санкама. Борис Успенски сматра да је за објашњење улоге санки у словенском погребном обреду важна етимолошка веза између назива за *санке* и назива за *змију*: црквенослов. *сань* „змија“ и рус. *полоз* „змија“, „опшивак за санке“. Змија је у блиској вези с култом мртвих, о чему сведочи и змијолика природа кућног духа (Успенский 1996: 474).

Археолошка ископавања у Русији показала су да су покојници крајем XII и почетком XIII века сахрањивани обмотани у *лубок* или *лубину* (Энговатова, Сапрыкина 2007: 30). Већ је поменуто да се код Украјинаца посмртна обредна игра, заснована на ударању палицом од липове коре, назива *лубок*.

Постоји и етимолошка сродност назива за чело, односно лобању, рус. *лоб* (< псл. **lǫbъ*) и назива *луб*, *лубок* (< псл. **libъ*) јер је старије значење општесловенског **lǫbъ* било ближе значењу *луб*, „производ од луба“, тј. „суд од лубине“. Семантички развитак лексеме **lǫbъ* ишао је овим путем: „тврди омотач, љуспа“ → „суд од лубине, лобања“ → „горњи део главе, глава“ (ЭССЯ 1990: 225–228; Черных 1999: 487). У Украјини, престареле људе погрдно су називали *старе луб’я* (СУМ 1973: 559).

Црвена смрт (*красная смерть*)

Према податку из Архива кнеза Тенишева, у XIX веку у Русији (Костромска и Тверска губернија) причало се да у неким местима старе и болесне родитеље убијају гушењем јастуцима и то је назива-

вано *красная смерть* (црвена смрт), према црвеној боји навлака на јастуцима, „али народ томе не верује и те обичаје не прихвата“ (Тенишев 2004: 291). Речник руских народних говора бележи називе *красноподушник* „код сектаната, онај који гуши човека на смрти ‘црвеним јастуком’, захваљујући чему умрли, као мученик, као бајаги улази у рај“ и *красносмертник*, с истим значењем (СРНГ 1979: 184, 185). Могуће је да је ово предање настало под утицајем веровања неких сибирских народа. Тако, према веровању народа Чукчи, они који добровољно умру добијају на оном свету боља моста боравка. „Они живе у *црвеном пламену* северне светлости и време проводе у игри лоптом, при чему им као лопта служи лобања моржа“ (Зеленин 2004: 131).

Преглед назива којима се у словенским народним предањима означава обичај убијања старца показује да се они групишу око два најчешће помињана поступка – *ударање* тврдим, тупим предметом (мотка, ушице секира, маљ) и *одвлачење* (најчешће на санкама) и остављање у неком дивљем простору да умру од глади. Треба нагласити да је ударање један од најраспрострањенијих ритуалних поступака у обредима прелаза (Раденковић 2004: 182–188; Раденковић 2019: 106–111), док је вучење покојника на санкама до места сахране један од архаичних облика посмртних обреда код Словена.

ЛИТЕРАТУРА

- Абрамовъ, И. «Какъ перестали убивать стариковъ въ Малороссіи». *Живая старина* IV. СПб. (1907): 41–42.
- АГВ. *Архангельские губернские ведомости* 41. Архангельск, 1871.
- Боганева, А. М., Козенка, М. А., Лабачэўская, В. А., Смірнова, І. Ю. *Традыцыйная мастацкая культура беларусаў у 6 т. Т. 3: Гродзенскае Панямонне*. кн. 2. Мінск, 2006.
- Богатырев, Петр Г. «Магические действия, обряды и верования Закарпатья». *Вопросы теории народного искусства*, Москва, 1971. 167–296.
- БТР. *Български тълковен речник*. София, 1955.
- Валенцова, Марина. «Об архаических чертах народной культуры русин Восточной Словакии». *Studia mythologica Slavica* 22. Ljubljana (2019): 83–106.
- Ведерникова, Наталья. *Кинозерские сказки, предания, былички*. Москва, 2003.
- Виноградов, Виктор. *Русский язык (грамматическое учение о слове)*. Москва: Русский язык, 1972.
- Влајић-Поповић, Јасна. *Историјска семантика глагола ударања у српском језику: преко етимологије до модела семасиолошког речника*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2002.

- Вражиновски, Танас. *Народна митологија на Македонците II*. Скопје–Прилеп, 1998.
- Гаговић, Светозар. „Из лексике Пиве (село Безује)“. *Српски дијалектолошки зборник LI*. Београд, 2004. 1–312.
- Генеп, Арнолд ван. *Обреди прелаза: систематско изучавање ритуала*. Превод Јелена Лома. Београд: СКЗ, 2005.
- Гринченко, Б. Д. *Этнографическіе материалы собранныя въ Черниговской и соседнихъ с ней губерніяхъ*. Черниговъ, 1897.
- „---“. *Из уст народа. Малорусскіе разказы, сказки и пр.* Чернигов, 1901.
- Даль, Владимир. *Толковый словарь живаго великорускаго языка*. т. II. Санкт-Петербург–Москва, 1881.
- Дебельковић, Дена. „Обичаји српског народа на Косову пољу“. *Српски етнографски зборник VII*. Београд: САНУ (1907): 171–326.
- Динић, Јакша. „Речник тимочког говора“. *Српски дијалектолошки зборник XXXIV*. Београд, 1988.
- Добровольский, Владимир. *Смоленскій этнографическій сборникъ ч. I*. СПб. (1891): 236–237.
- Ђорђевић, Драгутин М. „Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави“. *Српски етнографски зборник LXX*. Београд, 1958.
- Ђорђевић, Тихомир Р. „О убијању стараца“. *Караџић II*. Алексинац (1900): 131–132.
- ЕСУМ. *Етимологічний словник української мови*, т. 3. Київ, 1989.
- Жугић, Радмила. „Речник говора јабланичког краја“. *Српски дијалектолошки зборник LII*. Београд: САНУ, 2005.
- Зеленин, Дмитрий К. *Восточнославянская этнография*. Москва, 1991.
- „---“. *Избранные труды. Статьи по духовной культуре 1934–1954*. Москва: Индрик, 2004.
- Златановић, Момчило. *Речник говора јужне Србије*. Врање: Учитељски факултет, 1998.
- Златковић, Драгољуб. „Фразеологија страха и наде у пиротском крају“. *Српски дијалектолошки зборник XXXV*, Београд: САНУ, 1989. 175–457.
- „---“. *Речник пиротског говора I*. Београд: Службени гласник, 2014.
- Кайндль Р. Ф. «Фольклорні материяли». *Етнографічний збірник*. т. V. Львів. 1898.
- Кнежевић, Сребрица. „Смртни и посмртни обичаји на Власини“. *Гласник Етнографског института САНУ II–III* (1953–1954). Београд, 1957. 585–591.
- Коробка Н. «Малорусская сказка объ убіеніи стариковъ и мифъ о происхожденіи свиньи у туземцевъ Гевеевыхъ острововъ». *Живая старина*. вып. II. СПб. (1908): 155–159.
- Криничная, Неонила А. *Крестьянин и природная среда в свете мифологии*. Москва, 2011.
- Кузеля, Зенон. «Посијіне і забави при мерци в українським похороннім обряді». *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. Львів, 1914, т. СХХI, 173–224; СХХII, Львів 1915, 103–160.

- Литвинова, Пелагея. «Какъ сажали въ старину людей старыхъ на лубокъ». *Кіевская старина* XII. Кіевъ (1885): 354–356.
- Лозка, А. Ю. «Гульні, забавы, ігрышчы». *Беларуская народная творчасць*. Мінск, 2003.
- Мансикка, Виле Й. *Религия восточных славян*. Москва, 2016.
- Медић, Мојо. „Значење речи лапот“. *Гласник Скопског научног друштва XV–XVI*. Скопље (1936): 349–352.
- Милорадович, Василий П. «Житье-бытье лубенского крестьянина». *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. Київ (1991): 170–341.
- Мирјан. „Од када се старци не убијају“. *Босанска вила* XXII, бр. 4. Сарајево (1907): 61.
- Митровић, Брана. *Речник лесковачког говора*. Лесковац: Библиотека Народног музеја у Лесковцу, 1984.
- Морозов, Игор А., Слепцова Ирина С. и др. *Духовная культура северного Белозерья. Этнодиалектный словарь*. Москва: Институт этнологии и антропологии РАН, 1997.
- Новиков, Юрий. *Фольклор старообрядцев Литвы*. т. 1. Вильнюс, 2007.
- Обрембски, Јозеф. *Македонски етносоциолошки студии* III. Ред. Т. Вражиновски. Скопје–Прилеп: Институт за старословенска култура, Матица македонска, 2002.
- ПВЛ. *Повесть временных лет*. Подготовка текста, перевод статьи и комментарии Д. С. Лихачева. Санкт-Петербург, 2007.
- Петровић, Сретен. *Митологија, магија и обичаји, Културна историја Сврљига* I. Ниш–Сврљиг: Просвета, 1992.
- Првановић, Светислав. *Тимочки записи (Из народног живота, веровања и предања)*. Зајечар, 1964.
- Раденковић, Љубинко. „Словенска предања о убијању стараца у контексту културе“. *Зборник Матице српске за славистику* 63. Нови Сад (2003): 217–236.
- „---“. „Ударање у обредима животног круга“. *Кодови словенских култура* 9: *Смрт*. Београд (2004): 182–188.
- „---“. „О симболици обредног понашања у народној култури Срба“. *Глас Српске академије наука и уметности CDXXXIX*, књ. 31. Београд (2019): 95–132.
- Раденковић, Љубинко. «Укрытие стариков как элемент обряда перехода (на материале преданий об убиении стариков)». *Переходы. Перемены. Превращения. Балканские чтения* 10. Москва: Институт славяноведения РАН (2009): 107–114.
- „---“. «Убиение стариков». *Славянские древности. Этнолингвистический словарь под общей редакцией Н. И. Толстого*. т. 5. Москва (2012): 339–341.
- Радовановић, Војислав. „Народна предања о убијању старих људи“. *Гласник Скопског научног друштва VII–VIII/ 3–4*. Скопље (1929–1930): 309–346.
- Рељић, Љубомир. „Обичаји и веровања везани за животни циклус – рођење, брак и смрт“. *Гласник Етнографског музеја* 62. Београд (1998): 51–86.

- Романовъ, Евдокимъ Р. *Бѣлорусскій сборникъ. Вып. 4: Сказки космогеническія і культурныя*. Витебскъ, 1891. 179–182.
- РСАНУ. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика XI*. Београд: САНУ, 1981.
- РСГВ. *Речник српских говора Војводине 4*. Нови Сад: Матица српска, 2004.
- Соколова, Вера К. *Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов XIX - начало XX в.* Москва: Наука, 1979.
- Срезневский, Измаил И. *Материалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ III*. Санкт-Петербург, 1903.
- СРНГ. *Словарь русских народных говоров*. Ленинград: Институт русского языка. Вып. XV (1979), XVII (1981).
- Станимировић, Властимир. *Неки обичаји (о убијању стараца)*. Архив САНУ, Етнографска збирка, бр. 325/12, Београд, б.г.
- Станојевић, Маринко. „Прилози речнику тимочког говора“. *Зборник прилога за познавање Тимочке Крајине I*. Београд, 1929. 134–143.
- Стевановић, Михајло. *Савремени српскохрватски језик*, књ. I. Београд: Научна књига, 1970.
- Стојановић, Радосав. „Прнотравски речник“. *Српски дијалектолошки зборник LVII*. Београд: САНУ, 2010.
- СУМ. *Словник української мови*, т. IV. Київ: Видавництво «Наукова думка», 1973.
- Тенишев, Вячеслав Н. *Русские крестьяне: жизнь, быт, нравы. Материалы этнографического бюро князя В. Н. Тенишева, том I. Костромская и Твердская губернии*. Санкт-Петербург: Деловая полиграфия, 2004.
- Толстая, Светлана М. «Полесские поверья о ходячих покойниках». *Востоочнославянскій етнолінгвистическій сборник*. Москва: Индрик, 2001. 151–206.
- Толстой, Никита И., Толстая Светлана М. «Имя в контексте народной культуры». *Проблемы славянского языкознания. Три доклада к XII Международному съезду славистов*. Москва, 1998. 88–125.
- Топоров, Владимир Н. «Заметки по похоронной обрядности». *Балто-славянские исследования 1985*. Ред. Вяч. Вс. Иванов. Москва: Институт славяноведения РАН, 1987. 10–52.
- Требежанин, Радош. „Трагови лапота у предању и приповеткама јужне Србије“. *Народно стваралаштво. Фолклор V*, св. 20. Београд (1966): 1473–1474.
- Тројановић, Сима. *Лапот и проклетје у Срба*. Прештампано из „Искре“. Београд (1898): 3– 38.
- „---“. „Лапот и уморство деце“. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, ред. Ст. Станојевић. Загреб, 1926. 530–531.
- Успенский, Борис А. *Анти-поведение в культуре Древней Руси*. Избранные труды, т. I. Москва, 1996.
- Фасмер, Макс. *Этимологический словарь русского языка*. т. II. Москва, 1986.

- Филиповић, Миленко С. *Модрича*. Скопље, 1932.
- „---“. „Различита етнолошка грађа. (Различита етнолошка грађа из Црне Горе и Санџака)“. *Српски етнографски зборник LXXX*, Београд, 1967. 149–225.
- Фядосік, Анатоль С. *Легендыі паданні*. Склад М. Я. Грынблат і А. Гурскі. Ред. Тома А. С. Фядосік. Мінск: Навука і тэхніка, 1983.
- Цепенков, Марко К. „Народни приказни“. *Македонски народни умотворби во десет книги*. кн. 5. Скопје (1980): 30–33, 232–234. (Прештампа но из Сб НУ XV. Софија (1898): 110–111; XVI–XVII, 303)
- Чажкановић, Веселин (ур.). *Српске народне приповетке*. СЕЗ; СКА, књига ХLI. Београд - Земун, Графички завод „Макарије“, 1927.
- „---“. *Студије из српске религије и фолклора 1910–1924*, књ. 1. Прир. Војислав Ђурић. Београд: СКЗ, БИГЗ, Просвета, Партедон, 1994.
- Черных, Павел Я. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. т. I. Москва, 1999.
- Энговатова А. В., Сапрыкина И. А. „Погребения в берестяных гробах“. *Живая старина* 4 (56). Москва, 2007.
- ЭССЯ. *Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд*. Ред. О. Н. Трубачева. Москва: Институт русского языка РАН, 1974.
- Daničić, Đura. *Korijeni s riječima od njih postalijem u hrvatskom ili srpskom jeziku*. Zagreb: JAZU, 1877.
- Dobšinský, Pavel. *Prostonárodníe obyčaje, povery a hry slovenské*. Viedeň 1870. Reprint. Bratislava: Nakladateľstvo Pictus, 1993.
- Glaseňnik, Igor. *Strah me je gratalo: Od Ojstrice nad Dravogradom do Sv. Duha na Ostrem vrhu*. Ljubljana: Kmečki glas, Edicija Glasovi 17, 1998.
- Horecký, Ján. *Slovenská lexikológia*. I. *Tvorenie slov*. Bratislava, 1971.
- Jagić, Vatroslav. „Zum litoslavischen Sprachalz“. *Archiv für slavische Philologie* II. Berlin, 1877.
- Kuret, Niko. *Praznično leto Slovencev*, t. I. Ljubljana, 1998.
- Lukić, L. „Varoš. Narodni život i običaji“. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* XXV/1. Zagreb: JAZU, 1921.
- Medić, Mojo. „Nemri“. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* XXIV. Zagreb: JAZU (1919): 29–31.
- Pokorny, Julius. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Band I. Bern–München, 1959.
- Skok, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. II. Zagreb: JAZU, 1972.
- Šajnović I. „Kuga (Kola u Bosni)“. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* XXIV. Zagreb: JAZU (1919): 316–310.

Наименования обычая убивания стариков у славян

Резюме

На основании нескольких десятков преданий и сказок славянских народов по мотиву „как перестали убивать стариков“ (*Сравнительный указатель сюжетов* № 981) утверждается, что только в некоторых из них существуют отдельные названия этого предположительного обычая. Они группируются вокруг двух поступков, связанных с убиванием стариков – *ударять* (бить, колотить) и *отвозить/спускать* стариков на санках. На основании первого поступка выделяются наименования: серб. *лапот*, *бупе-лупе*, *уте-пуване старци*, *пустенковане*, мак. *колене на старците*, укр. *лопанина*, бел. *лоповицина*; на основании второго поступка – укр. *сажать на лубок*, *на лубку вывозить*, *на лубке отвозить*, бел. *на санычки посодзиць*, рус. *спускать стариков на санках*, *с горки скатывать*. Кроме этих названий существует рус. *красная смерть* (по красной подушке, которой душили стариков), по всей вероятности заимствовано из поверий северных народов Сибири. Серб. *лапот* представляет собой отглагольное существительное, образованное от прасл. корня **lap-*, **ler-*, **lor-*, **lър-* „бить“, „ударять“, с суффиксом *-от*, обозначающим звучание, шум, иногда движение, связанное с каким-нибудь звуком (ср. *грохот*, *ропот*, *топот*). Так как от того же корня образуются и наименования, обозначающие что-то плоское (*лапа*, *лопата*, *лапуша*), а в некоторых вариантах преданий указывается, что старики подвергались именно ударам хлебной лопатой, это могло повлиять и на образование названия *лапот*. Белорусское наименование *лоповицина* образовано от корня *лоб-*, форманта *-ов-* и сложного суффикса *-щина* (от **ьsk* и **-ina*) и обозначает то, что и рус. рег. *лобанить* „ударять в лоб“. Названия *сажать на лубок* или *спускать на санках* связаны с общеславянским похоронным обрядом перевозить покойников до места хоронения на санках, который одержался в Сербии до половины прошлого столетия.

Ключевые слова: обычай, традиция, умерщвление стариков, лексика, этнолингвистика

Примљено: 1. 10. 2021.

Прихваћено: 4. 4. 2022.